

מכון מופ"ת, בית הספר למחקר ופיתוח
בהכשרת עובדי חינוך
והוראה במכללות

האוניברסיטה העברית בירושלים
המרכז לחינוך יהודי ע"ש מלטון

הספרייה לחינוך יהודי ע"ש מיכאל רוזנק

מ"שיח לוחמים" אל "ארון הספרים היהודי"

דור שני ושלישי בקיבוץ
בחיפוש הזהות היהודית

מאת

גד אופז

עורכת: אביבה אופז

פתח דבר: מוקי צור

אחרית דבר: זוהר אופז-ליפסקי

The Michael Rosenak Library for Jewish Education
The Melton Centre for Jewish Education The MOFET Institute
The Hebrew University of Jerusalem Research, Curriculum and Program
Development For Teacher Educators

Gad Ofaz
Second and Third Generation Kibbutz Members in Search of
Jewish Identity

העורך הראשי: ד"ר אשר שקדי, האוניברסיטה העברית בירושלים
עורכת שותפה: ד"ר יהודית שטיימן, מכון מופ"ת

הועדה האקדמית: פרופ' יונתן כהן - יושב ראש
ד"ר אילון אדלשטיין
ד"ר חנוך בן פזי
פרופ' זאב הרווי
ד"ר אבינועם רוזנק
ד"ר יהודית שטיימן
ד"ר אשר שקדי

הפקה: רכס פרויקטים חינוכיים בע"מ
עריכה לשונית: רחל גליקמן
עריכה גרפית: רחל שמיר

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר ששולב בספר ממקומות
חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה ו/או טעות. אם אלה יובאו לידיעתנו נפעל לתקן
במהדורות הבאות.

הזכויות לקטעי הספרות והשירה שמורות ליוצרים ולאקו"ם.

ציור העטיפה פרי מכחולו של הצייר יעקב אלוני, הופיע במקור בחוברת שדמות, חורף
תשל"ג, ומתפרסם באדיבות עורך החוברת.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר, כל חלק שהוא מספר זה.
שימוש מסחרי, מכל סוג שהוא, בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות
מפורשת בכתב מן המו"ל.

© כל הזכויות שמורות למרכז מלטון ולמכון מופ"ת

מסת"ב 2-107-558-965-978 ISBN

יצא לאור בשנת תשס"ו-2016

תוכן העניינים

5	פתח דבר – מוקי צור
11	הקדמה – אביבה אופז
15	מבוא
19	א. מקורות הראשית – נביעה מהיהדות
19	1. העלייה השנייה
24	2. מסורת הקהילה היהודית
31	ב. הרקע לקרע
31	1. העלייה השלישית
36	2. "ממקום הריסת היהדות מתחילה הציונות"
39	3. "תרבות הנעורים"
43	4. חתירה אל המקורות בדרך הסרת האצטלה הדתית
57	ג. דור ההמשך – עקורים ממה שכבר היה
57	1. חויית העקירה ביצירת דור ההמשך
65	2. משבר האידיאולוגיה
69	3. "ואתם! ואילו אנחנו...?" – בנים מול אבות
78	4. הגולה והשואה בתודעת הבנים
82	5. שבילים חדשים
87	6. תגובת האבות המייסדים
101	ד. דרך שדמות
101	1. רקע הופעתם של "שדמות" ו"חוג שדמות"
106	2. כתב העת "שדמות"
113	3. "חוג שדמות"

4. עמדות חתרניות ומתריסות ב"חוג שדמות" 115
5. הכמיהה להתהוות "השיחה הגדולה" 120
6. שיח לוחמים..... 124
7. מ"הגשמה עצמית" ל"מימוש עצמי" 130
8. בין הפנמה לפתיחות..... 134
9. הפנייה למקורות היהדות 136
10. המקורות המקשרים 143
11. הזכות לדרוש..... 146
12. חילופי משמרות 150
13. המרכז ללימודי יהדות באורנים..... 152
- ה. סיכום: שיבה אל "הסמלים החיוניים"..... 157
- אחרית דבר - זוהר אופז-ליפסקי..... 163
1. רקע אישי..... 163
2. התבגרות בקיבוץ בצל המשבר..... 166
3. הסדנאות באפעל..... 168
4. המדרשה באורנים..... 173
5. חווית התפילה..... 178
6. מסורת וחידוש 181
7. להיות מוביל קהילה..... 184
8. רוח וקהילה 186
9. סיכום..... 189
- מפתחות 193

פתח דבר – מוקי צור

דברי הפתיחה שלי לספרו של גד אופז אינם בחינת דברים של משקיף מן הצד. אני רואה עצמי תלמיד ושותף לגד בתחנות רבות, ואני מוצא עצמי עורך עמו חשבון לב.

החיבור של גד, המונח לפנינו, נכתב לפני שנים. אפשר למצוא בו עדות להלך הרוח ששרר בנו באותם ימים, ואת האופן שבו חזינו את הבאות. אינני יכול לכתוב בקור רוח של מי שידוע מה שהתברר מאז. עדות על הבאות, שנסתרו מאיתנו אז, אפשר לקרוא באחרית הדבר לספר זה, שכתבה זוהר אופז-ליפסקי, בתו של גד, כמשקיפה מבפנים. עדותה היא בבחינת גלגולו של ניגון.

דבריה של זוהר אופז-ליפסקי הופכים את הספר למפגש בין דורות.¹ מפגש זה מעלה הרהורים שונים על דרכנו המשותפת. למרות אורכה, הדרך מעולם לא הייתה הרמונית. מנקודת הזמן שבה נכתבים הדברים, יש בהעלאת זכר הימים הרחוקים גם ניסיון לשרטט לה אופקים עתידיים.

חבורת "שדמות", המוצגת בעבודתו של גד אופז היא פרי מפגש של שתי קבוצות: בוגרי תנועות נוער שהצטרפו לקיבוץ ובני קיבוץ – בני דורם. אני שייך לקבוצה הראשונה, גד אופז – לשנייה. כמצטרף לקיבוץ אחרי ובגלל המשבר הגדול, שעבר עליו עם הפילוג בתנועה הקיבוצית בשנות ה-50 של המאה הקודמת, ביקשתי לענות על כמה שאלות. תהיתי, מה ראוי לעשות בתקופת נעורים סוערת? היכן אמצא ביטוי לרחשי הלב שלי ושל חבריי? אחת השאלות הייתה זו המלווה את ספרו של גד אופז: מהי הויקה של בני דורנו ליהדות ובאיזו דרך תעוצב.

1 את בנה של זוהר, נכדו של גד אופז, פגשתי השנה בשיעורי במכינה הקדם צבאית בירושלים.

כשהגענו לקיבוץ פגשנו את בני הקיבוץ. הם חיו חיי קהילה תובעניים שעיצבו החלוצים, ועליהם התחנכנו. הם היו מודעים לסתירות הפנימיות שהתגלו בדור המייסדים, וגם לניסיונם לנהל את חברתם בתוך הסתירות, תוך חשש מתמיד מפני עזיבה, אם לשם קריירה ואם בשל השמרנות הדוגמטית. אנו, בוגרי התנועה שהצטרפנו לקיבוץ, חשנו במידה רבה שאנו מונעים על ידי רעיון ובחירה, אך מוגבלים ביכולת ליצור שגרה ועבודה, מבקשים דרך לחברה ולמשק, אך נקרעים על ידי האופציה לחזור אל ההורים שמחוץ לקיבוץ. בפגישתנו עם בני הקיבוץ חשנו במצוקתם כשטענו כי הם, בשונה מאיתנו, אינם בוחרים, אינם מנווטים את חייהם מכוח רעיון, ונתונים בסכך של הורים מהפכנים התובעים מבניהם להמשיך בדרכם. המפגש עם בני הקיבוץ התרחש על רקע ההתמודדות עם חברה ישראלית, שבאותם ימים עברה שינויים דרמטיים.

אלו היו שנים של פרשת דרכים חברתית ומדינית: בן גוריון הועמד למבחן פתע בסיפור "הפרשה", חברת קיבוץ הגלויות ביקשה ביטוי עצמי, מחאה חברתית הצטרפה לשפל כלכלי, החלו להתגלות עימותים ראשונים עם עולי ארצות ערב, שנוכחו כי הברית עם החברה הקולטת אינה מתממשת. נראה היה כי הדמוקרטיה עומדת למבחן.

השינוי שהתחולל בחברה הישראלית השתקף בהיסטוריוגרפיה. עד הקמת המדינה תיעדה ההיסטוריוגרפיה את התפתחות החברה הישראלית על פי גלי העלייה, ואילו ממלחמת העצמאות נהגו לחלק את התקופות על פי מלחמות ישראל: דור תש"ח, דור מלחמת ששת הימים, דור מלחמת יום כיפור ודור מלחמת לבנון.

בראשית שנות ה-60 הופיעו בתנועה הקיבוצית חוברות הדרכה שנקראו "שדמות למדריך", בעריכת אברהם שפירא (פצ"י). החוברות והחבורה שהתלקטה סביבן, הגיבו לשינויים ולהלכי הרוח החדשים. חוברות "שדמות" גם הפגישו אותנו עם מקורות תרבותיים שהיו זרים לציבוריות הישראלית: כתביהם של שמואל הוגו ברגמן, מרטין בובר, גרשום שלום, שהצטרפו אל הנרטיב הציוני והיהודי, והעניקו לו ממדי עומק וביקורת.

חבורת "שדמות" ראתה עצמה שייכת לדור מלחמת ששת הימים. מלחמה זו עוררה מחדש את שאלת הקיום ואת שאלת הכוח ומגבלותיו. חבריי ואני חשנו שאולי צריך ללכת בדרך חדשה, בדרך אחרת. בפגישתנו עם בני

דורנו בקיבוץ התברר לנו כי גם הם מתדפקים על הארון הדמיוני של ספרים יהודיים. כמונו, גם הם, לרוב לא מתוך ידיעה אלא מתקווה, ששם בין הספרים ההם ימצאו מסלולי מחשבה ולגיטימיות ליצירה מתחדשת. הפנייה לארון הספרים היהודי לא הייתה קריאת כינוס ביאליקאי, ובוודאי לא נבעה מרעב לקבלת מרות של חוקים. זו הייתה בקשה למצוא מפתח ליצירה, שדומה היה שצ'לל בים של מחויבויות חברתיות ומשמעת פוליטית.

בשנים ההן גברה השפעה שהגיעה מעבר לים, של גרסה מיוחדת של חוכמת ישראל, שהייתה שונה מחוכמת ישראל הגרמנית או הרוסית המוכרות - גרסה אמריקאית. היא הייתה מעוגנת בתפיסה דתית שלובה ברעיונות חברתיים רדיקאליים. הוצג בה מודל שקשר את התפיסה הדתית עם מחויבות חברתית ועם אתיקה של חירות וזכויות אדם. שילוב מעין זה לא היה מקובל בארץ, והוא שימש מקור השראה לחבורת "שדמות". בה בעת לא איבדו מסורות הקיבוץ ותנועת העבודה את מקומן המרכזי בחברה, ואף מעבר לכך, לפתע התגלה הקשר ביניהן.

מקובל לראות הקבלה בין ההוראה לבין שרשרת המסירה מהורים לבנים. מסירה מעין זו מתרחשת זה כמה דורות בחוג "שדמות". הדור הראשון החל בנסיגה מהאתוס הכפרי ומהפרימט של המעשה הפוליטי על יצריו הפלגניים. הייתה תחושה שמגיע דור המבקש להשתחרר מן הסד של הפוליטיקה, כמכוננת אורח חיים וכמנותקת מחיי רוח. דומה היה שנוצר מצע להתעוררות של שיח מחודש, שיש בו פנייה לטקסטים יהודיים, שנדחו על ידי דור החלוצים, פנייה אל אמנות משחררת ואל היצר האוטופי שהיה חלק בלתי נפרד מהמסורת החלוצית.

מורים מקרב אנשי העלייה השנייה, במיוחד א"ד גורדון וברל כצנלסון, העזו לראות בחידוש החיים היהודיים בארץ רנסנס ולא מהפכה. חברי חוג "שדמות" ראו עצמם תלמידיהם. ברל כצנלסון חזה כי הדור אחריו יחיה את המצוקה התרבותית יותר מאשר את עצם הקמת השלד של הבניין הלאומי. בהתאם לתחושתו, אם דור המייסדים היה דור פוליטי, אז הדור השני, שגדל בצל מלחמת העצמאות, ביקש לעצמו דרך רוחנית ודיאלוגית יותר. השינוי התחולל בעיצומם של האירועים הפוליטיים הדרמטיים. בחבורת "שדמות" היה מקום לחילוקי דעות פוליטיים, אך הייתה בוויכוח יותר ענווה. הפרספקטיבה הציגה הרבה מהעמדות הפוליטיות הנחרצות של העבר כסדוקות וכתובעות שינוי.

מכאן נבעה המסקנה הארגונית, שאליה הגיעו בחבורת "שדמות", על איחוד התנועה הקיבוצית.

תלמידיהם של אנשי חוג "שדמות" ביקשו להתקדם מעבר לכך. הם ביקשו ליצור יצירה קהילתית תרבותית. הם יצאו מתוך הנחה כי הקיבוץ המסורתי איננו עוד מקור סמכות, אך הוא ממשיך לשמש מקור השראה, אם כי לא בלעדי. הם ביקשו לממש את לקח למידתם, לא רק בפרשנות ההתיישבותית הציונית. הם לא היססו לנתץ את מה שנראה בעיניהם כפסלי עבר. במיוחד היה להם חשוב לשבור את מחסום ה"אין פולחן". הם העזו לגעת בו. הם דרשו לא רק את המדרש, אלא גם את התפילה המסורתית. בתור דגם שימשה להם מסורת קהילתית דתית שהתפתחה בארצות הברית, ובה הושם דגש בחיבור בין הדרך הדתית לתרבות הדמוקרטית ליברלית, בין הפולחן לזכויות האדם.

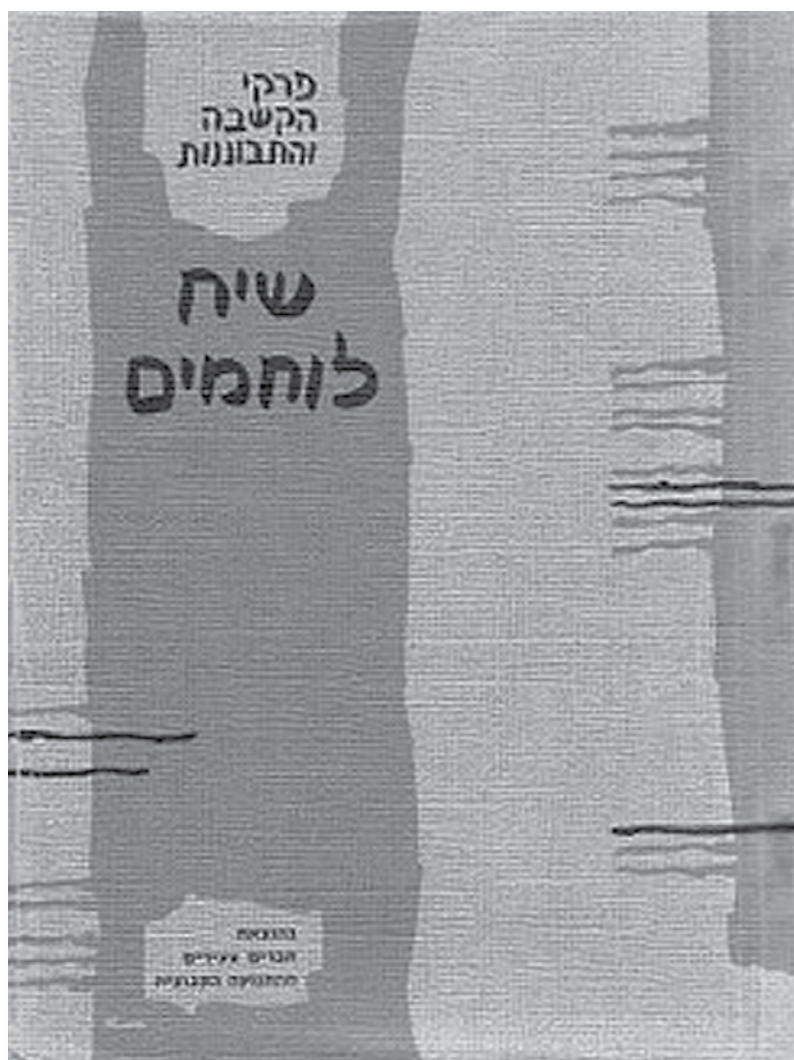
תלמידי חבורת "שדמות" עסקו בפעולה חינוכית מורחבת, שאינה ממוקדת באופן בלעדי בקיבוץ. הם חשו כי הקיבוץ המתלבט בדרכו נתון בפרשת דרכים, המקבילה לפרשת הדרכים של החברה הישראלית כולה. הם חשבו שעליהם להתרכז בשילוב של "הקבוצה הקטנה" והחלום האוטופי, בחיבור של קריאה ברצף של המקורות היהודיים עם לקט של מקורות מוזיקליים, המשלבים ניגון עם זמר עברי מתחדש.

המרחב הקהילתי שיצרו מגוון מאוד. הוא מורכב מקבוצות לימוד ומ"קהילות מקום", ממחפשי דרך מדינית ומאמנים המחפשים את השותפות ואת הזכות להפוך את תהליך יצירתם לנחלת הרבים. דרכם ניזונה לא מעט מן המבוכה ומתחושת אובדן הדרך של הרבים. היא הושפעה מתרבות וירטואלית שלא הייתה ידועה לאנשי "שדמות", ובה יסודות של גלובליזציה, שאמנם פותחת עולמות ומעודדת רגישות לזכויות אדם, אך גם מבססת מיתוסים כוזבים של יחד, שמסווים שלטון גובר של אדם באדם, וחברה אנושית כהמון הסוגד להיררכיות של הון ושלטון, נטול אמונה באחריותו ובתקווה לתיקון חברתי.

הדור השלישי לחבורת "שדמות" אינו מתחיל במקום שבו התחיל הדור הראשון. בידי הכלים והידע שרכשו הדורות הקודמים, ועם זאת המטלה נראית הרבה יותר קשה.

לסיום, אפשר אולי לדמות את "דרך שדמות" למהלך של חבורת רובינזונים קרוזואים, שעוסקת זה שלושה דורות בשאלה אם יש סיכוי לחלץ את הספינה שנטרפה, ולהביאה לחוף מבטחים, או שמא אין תקווה לתיקון הספינה, ואפשר רק להשתמש בכלים שנמצאו בסיפונה כדי ליצור ספינה חדשה. יש המציעים להפוך את שרידי הספינה למוקד התכנסות לפולחן של געגוע שיניע מציאת מפתחות חדשים לעתיד. אחרים מציעים להסתיר את סיפור הספינה שנטרפה, שהרי הסיפור גוזל את זמנם של הרובינזונים. החוקרים מבקשים לדעת אם באמת נטרפה הספינה, או שאין זה אלא תרוץ בזוי לאלה מביניהם המבקשים, בעצלותם, להניף דגל ולצאת אל הים הפתוח.

מוקי צור
עין גב, תרע"ה

שער הקובץ "שיח לוחמים"

הקדמה

הדיון הנפרס בחיבור זה מבקש לעסוק בהתמודדותם של חברי קיבוץ צעירים, ובהם מחנכים ואנשי רוח בני דור שני ושלישי, עם זהותם היהודית ועם זיקתו של הקיבוץ למורשת היהדות. בין בני הדור השני בקיבוץ הייתה חבורה שזוהתה עם הקובץ "שיח לוחמים", שפורסם בעקבות מלחמת ששת הימים. סיפורה של חבורה זאת מתחיל מעט קודם, בתחילת שנות ה-60 של המאה הקודמת, עם סיום השירות הצבאי והחזרה לקיבוץ ובעקבות התקופה של פעולות התגמול ומלחמת סיני, שבה השתתפו רבים מהם כלוחמים.

הדיון בספר זה מתבסס על הביטוי ההגותי שנתנו חברי קיבוץ לאורך שלושה דורות לשאלת משמעות זהותם היהודית. הדיון בספר יתמקד בהגות שהתפתחה בתחומיו של חוג מקרב בני דור ההמשך - "חוג שדמות", מראשית הופעתו של כתב העת "שדמות" באביב תש"ך (1960) ועד אמצע שנות ה-70. במהלך שנים אלה התרחבה פעילותו של החוג מעבר לכתב העת. לשיא פעילותו הגיע החוג במחצית שנות ה-60 עם יצירת שני קבצי השיח: "שיח לוחמים" ו"בין צעירים". בחלקו האחרון של הספר, ב"אחרית דבר", יגלוש הדיון אל הדהוד השפעתו של "חוג שדמות" בפעילות החינוכית והתרבותית-יהודית של תלמידיו ויורשיו - בני הדור השלישי בקיבוץ.

בסיסו של הספר הוא עיבוד של חיבור שנושא "זיקת הקיבוץ למקורות היהדות במחשבת 'חוג שדמות'", שכתב גד אופז כעבודת דוקטורט, והוגש ב-1986 לאוניברסיטת תל-אביב.

גד אופז נולד באיילת השחר ב-1936, והיה חבר בו עד 1998. מנעוריו, במסגרת חברת הילדים ולאורך שנותיו כחבר קיבוץ, מילא תפקידים מרכזיים בתחומי החברה, בחינוך ובנושאי תרבות. בראשית שנות ה-60 נשלח מטעם התנועה לקנדה, ובתום תקופה זו חזר גד עם משפחתו

לקיבוץ והצטרף ל"חוג שדמות". בהמשך מילא תפקידים שונים בקיבוץ ויצא ללימודים גבוהים באוניברסיטת תל-אביב. שנות השליחות היו גורם משפיע ראשוני על פנייתו לנתיב אינטלקטואלי, שהיה חריג בקיבוץ של אותם ימים - יהדות. גד, שהיה בן למשפחה מתבוללת ממוצא גרמני, פרץ לכיוון שהיה לכאורה בלתי צפוי, ובקרב המשפחה ובקיבוץ כאחד התקבל אמנם בכבוד מאופק, אך בתמיהה ובמידת מה של הסתייגות. בהצטרפותו באותן שנים ל"חוג שדמות" התגבשה דרכו האינטלקטואלית, והוא פנה ללימודי פילוסופיה יהודית. לאחר מלחמת ששת הימים נמנה גד עם קבוצת חברים מרכזיים ב"חוג שדמות" שהוציאה לאור את שני ספרי השיחים: "שיח לוחמים" ו"בין צעירים". באותה עת יזמו הקמת מרכז ללימודי יהדות במסגרת המכללה הבין-קיבוצית לחינוך - אורנים. ב"מרכז" התגבשו שתי מסגרות לימוד: חוג בלתי פורמלי: "מקורות ישראל" וחוג אקדמי: "מחשבת ישראל". גד היה פעיל בשתי המסגרות כמרצה וכמרכז החוג ל"מקורות ישראל". לאורך עשרות שנות עבודתו באורנים (עד יציאתו לגימלאות) יזם, ייסד וריכז מסגרות לימוד שונות באורנים. בתפקידו האחרון שימש כראש המחלקה להכשרת מורים לחינוך העל-יסודי.

עבודת הדוקטורט של גד אופו הייתה מיוחדת, בשל הזיקה האישית שהייתה לו לנושא. גד היה חבר פעיל ומרכזי ב"חוג שדמות", ונמנה עם חברי "החוג" שהמשיכו את דרכו בייסוד ובפעילות של המרכז ללימודי היהדות במכללת אורנים.

את עבודת המחקר שלו סיים גד אופו בתהייה ספקנית למידת הצלחתו של "חוג שדמות" לחולל שינוי ולהטביע חותם בתנועה הקיבוצית בפרט ובחברה הישראלית בכלל. אולם במאמר שפרסם כעבור שני עשורים (2006), שבו דן בתרומתו של "חוג שדמות" לצמיחתם של "מרכזי תורה" לא-דתיים בישראל, כתב: "מי שבוחן את תוכני הלימוד הנהוגים באותם מרכזים [...] ואת דרכי הלימוד בהם, ימצא בהם השפעות רבות שמקורן בחוג שדמות".² בעדויות מקרב בני הדור השלישי בתנועה הקיבוצית אפשר למצוא אישוש לכך.

2 אופו, ג'. "תרומתו של חוג שדמות לצמיחתם של מרכזי תורה לא-דתיים בישראל". בתוך: שפירא, א' (עורך). מענית הלב. תל-אביב, הקבוץ המאוחד, 2006. עמ' 188. דברים ממאמר זה צורפו לחיבור המובא בספר זה.

במאמר שכתב אלון גן – בן דור שני לחוג "שדמות", לימים מחנך ומורה – הוא דן במפעלם של מייסדי החוג ובטווח השפעתם. במאמרו הוא קובע כי חברי החוג "יכולים לראות ברכה בעמלם", שכן הוא היה ל"מפעל יצירתי, פורה ומתמשך". לדבריו, אנשי "שדמות" "שלחו להמם על פני המים [...] יותר מאי פעם נחשף הציבור החילוני בארץ לעיסוק בשאלת זהותו היהודית".³

בריאיון שערך בארי צימרמן עם שי זרחי ממייסדי "המדרשה" באורנים ומוביליה, במלאות 50 שנה לפרסומה של חוברת "שדמות", אמר שי: "הייתה כאן פריצת דרך אל המעיינות של מטה, שהפכה למסד לבניית זהותם של אנשים. [...] מה שהיה על הדף בחוברות 'שדמות' הראשונות הוא התווים או הדנ"א של ההתרחשות הישראלית [...] זה מרחיב לכולם את זהותם".⁴

זוהר אופז-ליפסקי שהייתה חברה במדרשת אורנים – ממשיכת דרכה של חבורת "שדמות" בפרק שכותרתו "דור המורים מ'חוג שדמות'", התייחסה לשניים מהם: מוקי צור וגד אופז, וכתבה:

הם היו מעורבים איש בדרכו, בעשייה תרבותית ובחוקר התרבות בקיבוץ. שניהם מורים במסגרות שונות. מוקי היה ממייסדי הסדנאות באפעל, גד היה ממקימי החוגים ל"מקורות ישראל" ו"מחשבת ישראל" במכללת "אורנים". תלמידיהם ייסדו את "המדרשה" ב"אורנים" והשפעת חוגם ניכרת בכל תופעת בתי המדרש הפלורליסטיים. המתודה שפיתחו בגישתם למקורות היהודיים הפכה נחלת רבים⁵

בחלוף שלושה עשורים, אפשר להשיב לתיית גד אופז ולומר שדרכו של "חוג שדמות" צלחה. תרומתם הסגולית, גם אם אינה נחלת המונים, מהדהדת ומשפיעה במחוזות רוח ותרבות של החברה הישראלית.

3 גן, א'. "מתנועה של משוחחים" ל'חממה המטפחת יחידים' מפעלה של חבורת שדמות", ו' שפירא (עורך) מענית הלב, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2006. עמ' 180.

4 צימרמן, ב'. "הם הלכו בשדמות". הדף הירוק 1235 (15 ביולי 1910).

5 אופז-ליפסקי, ז'. קהילות קבלת שבת. עבודת גמר בתוכנית הישראלית לרבנות. היברו יוניון קולג'. 2010. עמ' 7.

גד אופז כתב את החיבור כעבודת דוקטורט, אך לקראת פרסומו עברה הגרסה המקורית עריכה ועיבוד, שהמחבר לא היה שותף פעיל להם. העריכה ביקשה לשמר את רעיונותיו, את עמדותיו ואת סגנונו המיוחד, ועם זאת, ברגישות רבה לעדכנם, בעיקר על ידי הפניה לפרטים במחקר שנעשה מאז הגשת עבודת הדוקטורט. בגרסה הנוכחית נוספו פתח דבר, שכתב חבר ושותף לדרך: מוקי צור, וחלק חותם שכתבה הרַבָּה זוהר אופז-ליפסקי, בתו של גד אופז, מחנכת ומורה למקצועות היהדות ופעילה בחוגים של "התחדשות יהודית". את ההקדמה, את הפרק על "המרכז ללימודי יהדות" ב"אורנים" ואת הערות השוליים הנוגעות לכתובים שלאחר חתימת החיבור המקורי, כתבה עורכת הספר.

אני מבקשת להודות לארכיונים הבאים: מכללת אורנים, המדרשה באורנים, מרכז גבעת חביבה, קיבוץ איילת השחר.

אביבה אופז